

МИСТЕЦТВО В УМОВАХ ВІЙНИ

Житомирсько-вінницький регіон за часів нацистської окупації (1941—1944 рр.): мистецьке життя

В умовах Другої світової війни особливе місце займало мистецтво — основний спосіб культурного дозвілля німецьких військових та цивільних осіб на окупованих територіях. Пропоновані матеріали стануть у пригоді під час вивчення теми «Друга світова війна» в 11-му класі.

Розвиток театрального мистецтва

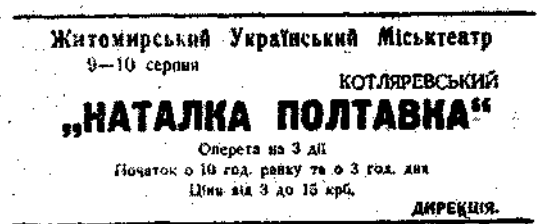
Професійний театр

Науковці зазначають ключову роль театру в часи окупації. Власне, і перші театральні вистави, присвячені німецькій армії, відбувалися в урочистій атмосфері на знак вдячності «визволителям» з німецькою націонал-соціалістичною символікою та портретами Гітлера. З іншого боку, ставлення адміністрації Вермахту, принаймні відсутність заборони на організацію культурного життя, зокрема й театального, справило значний пропагандистський вплив на місцеве населення.

Центральними театрами генерального округу «Житомир» були міські театри Житомира, Вінниці та Бердичева, засновані протягом другої половини липня — початку серпня 1941 р. Уже в серпні 1941 р. було відкрито новий театральний сезон. Відносно нетривала налагодження роботи міських театрів свідчить про організаційну та фінансову підтримку німецьким військовим командуванням, а згодом і цивільною окупаційною владою. Швидко відкриття українських театрів за нових умов було б неможливе без ініціативи місцевих творчих колективів та наявності радянської матеріально-технічної бази (хоча деякі театральні колективи регіону частково були евакуйовані). Важливу роль при цьому відіграла діяльність самостійницького руху, що на початку нацистської окупації впливав на культурну ситуацію

в регіоні, а також позиція української допоміжної адміністрації.

Поряд із міськими театрами в Житомирі, Вінниці та Бердичеві протягом кінця 1941 — середини 1943 рр. з'явилися осередки в районних центрах, наприклад, у Гайсині, Звягелі, Коростені, Коростишеві, Олевську, Хмільнику та інших населених пунктах регіону. Частина з них здійснювала постановки не лише в районних центрах, а й у селах. Наприклад, Брусилівський театр влаштовував вистави для місцевих жителів у неділю, а в інші дні — гастролював районними селами. У Бердичеві для обслуговування сільського населення району 13 листопада 1941 р. було відкрито районний український театр. Такі театри, на відміну від центральних міських, більшою мірою зорієнтовані на інтереси місцевого

Афіша Житомирського українського міського театру.
Газета «Українське слово» (Житомир, 7 серпня 1941 р.)

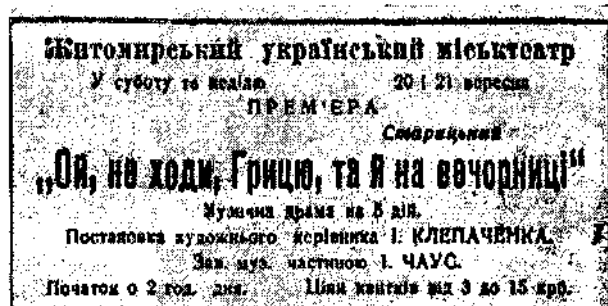
Театр як засіб відродження національної культури

З початком нацистської окупації театр став важливим кроком на шляху відродження національної культури. Завдяки цьому в офіційних назвах театрів поряд із прикметником «драматичний» додавалися «український» та «національний». Часто театри називали на честь Т. Шевченка (у Бердичеві, Гайсині, Звягелі, Коростишеві) та інших діячів української культури (С. Руданського, І. Котляревського та ін.). З посиленням окупаційної політики до кінця 1943 р. національні компоненти в назвах українських театрів регіону зникли, наприклад, офіційною назвою Житомирського театру була «Житомирський міський театр при гебітскомісаріаті». Сам же театр підпорядковувався безпосередньо німецькому цивільному управлінню.

Упродовж кінця літа — осені 1941 р. представники самостійницького руху, маючи певний вплив на офіційний театр, сприймали його як засіб формування українського національного світогляду та відродження національної культури. На важливості театру для «піднесення національної свідомості українців» та його ролі в антирадянській агітації наголошувалося в документі відділу пропаганди Житомирського обласного управління та місцевої пресі. У статті житомирської газети «Перемога» від 9 жовтня 1941 р. актор та режисер міського театру Петро Борисовський стверджував, що «театр повинен перетворитися на вогнище національної культури, а його завдання — виховувати глядача в національному дусі. На сцені перед глядачами повинна пройти вся галерея кращих героїв-синів нашої неньки-України, з усіма їхніми прагненнями й думками. Оспівати всю тугу й радість нашого великостраждального народу, звеличати геройську боротьбу Української нації за незалежну Соборну Українську Державу».

Театр і підпільний антинімецький рух

Свої зусилля в боротьбі з антинімецьким рухом окупаційна влада спрямувала і на інститут театру. У березні 1943 р. був заарештований на той час директор Житомирського міського театру І. Клепаченко, який був учасником націоналістичної групи самостійників, раніше за доносом був розстріляний перший директор міськтеатру Житомира Платон Семерда разом із дружиною-єврейкою та сестрою; через націоналістичні, а також комуністичні переконання були розстріляні деякі працівники Вінницького міського театру; заарештовані представники ОУН(Б) та ОУН(М), члени театрального колективу Гайсинського театру, серед яких і директор-мельниківець М. Токар.

Афіша вистави «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Газета «Українське слово» (Житомир, 18 вересня 1941 р.)

Театральний репертуар

Репертуар офіційних театрів генерального округу «Житомир», який разом із драмгуртками подеколи охоплював хор, оркестр, балетну трупу, бандуристів, містив переважно класичні вистави українських музично-драматичних творів XIX ст., здійснював концерти з театральними постановками, сольними, дуетними, хоровими співами й танцями. Найпоширенішими творами були: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» Т. Шевченка тощо.

Починаючи з 1942 р. (міський театр Вінниці — з кінця 1941 р.), частина театрів регіону почала додавати до свого репертуару твори європейських та деяких російських класиків, серед яких: «Граф Люксембург», «Весела вдова» Ф. Легара, «Травіата», «Ріголетто» Д. Верді, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Надуманий хворий» Ж.-Б. Мольєра, «Кармен» Ж. Бізе, «Севільський цирульник» Дж. Россіні тощо.

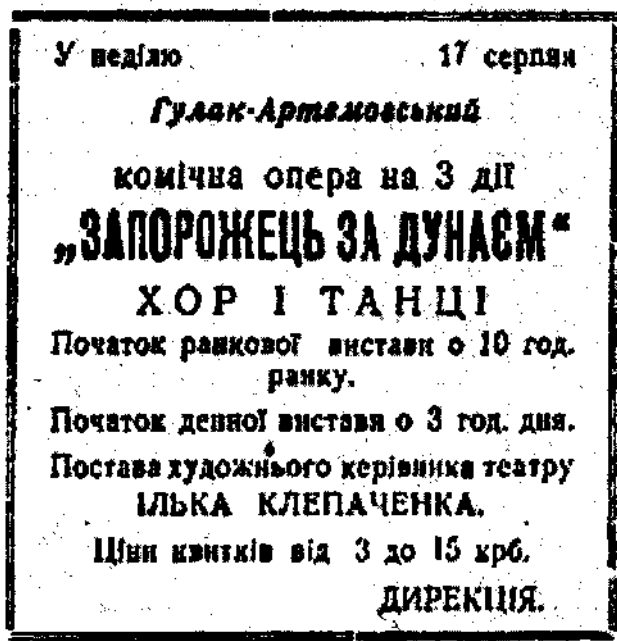
Театри невеликих населених пунктів, яким бракувало професійних акторів, були не в змозі реалізувати складні постановки, зокрема опери та оперети. Водночас, протягом усього періоду окупації німці проявляли стійкий інтерес до української класичної драми, що сприймалася як екзотика. Місцеві театри також часто організовували концерти, тематичні заходи, вечори балету тощо.

Оскільки інститут театру підпорядковувався окупаційним інстанціям, у ньому унеможлилювалася (більшою мірою з кінця 1941 р.) антинімецька пропаганда. За змістом репертуару, як і за театральною діяльністю загалом, стежили спеціально призначені особи від офіційної влади. Відомим є випадок заборони в міському театрі Вінниці п'єси «Маруся Богуславка» М. Старицького через емоційну репліку актриси Галини Ковальської «Клянусь отцем, що визволю усіх!», яка викликала бурхливі аплодисменти

глядачів. У цьому вигуку Г. Ковальської цензори побачили прихований антинімецький натяк, адже напередодні її брат-підпільник був розстріляний гестапо.

У деяких регіональних театрах були дитячі репертуари. Це були або спеціальні дитячі інсценізації, або тематичні заходи, серед яких концерти та дитячі ранки. У Бердичеві при міському театрі на початку 1942 р. було створено філію дитячого лялькового театру. Серед постановок — дитячі п'єси М. Кропивницького, зокрема створена за мотивами українських народних казок — «Івасик Телесик» та «По щучому велінню».

Місцевий театр був однією з головних форм культурного дозвілля німців на окупованій території України. Поряд зі змішаними виступами, які адресувалися як місцевому населенню, так і окупантам, частина постановок була призначена лише для останніх. Іноді актори місцевих театрів отримували завдання організувати виїзні театральні постановки та концерти у військових частинах і шпиталях. У невеликих містах та містечках вистави були здебільшого змішаного типу.

*Афіша опери «Запорожець за Дунаєм».
Газета «Українське слово»
(Житомир, 17 серпня 1941 р.)*

Місцеві театри відвідували представники Вермахту, німецького цивільного управління різних рівнів, української допоміжної адміністрації. На прем'єрах у Житомирському міському театрі часто бували генеральний комісар К. Клемм (пізніше Е. Лейзер), штаткомісар Ф. Магас, керівники відділів генерального

з кожним номером!

комісаріату та штаткомісаріату. Так, 3 листопада 1941 р. спеціально підготовлену оперу «Запорожець за Дунаєм» у міському театрі Житомира відвідав президент Словаччини Й. Тисо. До театру також прибули словацькі й німецькі військові та цивільні керівники, представники обласного управління. Й. Тисо з нагоди відвідин Житомирського українського міського театру висловив бажання передати на його користь 50 тис. крб.

Постановку «Кармен» у Вінницькому міському театрі свого часу відвідав райхсмаршал Г. Геринг, який був вражений виснаженими голодом балеринами. Після вистави він дав розпорядження, щоб усім чоловікам театральної трупи пошили костюми, жінок забезпечили французькою тканиною й туфлями; а військовий комендант Вінниці зобов'язався видати наказ про постачання акторів театру продуктивним пайком, аналогічним до провіанту солдата Вермахту. За непідтвердженими даними, прем'єру «Бахчисарайського фонтана» у Вінницькому міському театрі відвідав сам А. Гітлер.

У найбільших містах регіону подеколи здійснювали постановки німецькі фронтові театри й військові союзної словацької армії. З кінця 1941 р. до 22 лютого 1942 р. у Житомирі було організовано п'ять концертів. У лютому 1942 р. словацькі військові організували виступ у м. Пулини, який став відповіддю на концерт місцевої української молоді.

Здебільшого театри Житомирсько-Вінницького регіону були до кінця нацистської окупації. Під час відступу німців наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. частина творчих працівників місцевих театрів була евакуйована. Уже в перші тижні після приходу радянської влади поновили свою роботу й театри, ставши складником комуністичної пропагандистської машини. Значна кількість акторів була репресована, дехто продовжив театральну діяльність у нових умовах або ж змінив роботу.

Музично-вокальне мистецтво в роки війни

Музичні та співочі колективи

З театральним було пов'язане музично-вокальне мистецтво. До складу театральних колективів, окрім драматичних гуртків і балетних труп, інколи входили оркестр, хор, капела бандуристів. Виконуючи здебільшого українські народні пісні, вони брали участь у забезпеченні музично-вокального супроводу театральних постановок, в окремих тематичних заходах.

Музичні та співочі колективи створювалися при українських культурно-освітніх та спортивних товариствах «Січ», «Просвіта», СУНС. 21 вересня 1941 р. на вечорі з нагоди відкриття будинку «Просвіти» у м. Хмільник відбувся виступ хорової капели. У місцевій пресі про український репертуар капели зазначено: «Під впливом милозвучних пісень пробуджується ширість, національна свідомість і звитяжність українського народу, що так палко любить волю». Національний зміст простежується і в репертуарах гуртків бандуристів. Одна з таких самостійних груп, не враховуючи капели бандуристів при міському театрі та українському клубі в Житомирі, була заснована в с. Зозівка Липовецького району. Зрідка можна було зустріти мандрівних бандуристів у Вінниці, які, за свідченням очевидців, виконували українські думи під акомпанемент бандур на міському базарі.

*Афіша концертів мистецьких гуртків.
Газета «Українське слово»
(Житомир, 5 жовтня 1941 р.)*

Музичні школи

Для організації власного культурного дозвілля з осені 1941 р. окупаційні органи відновили функціонування музичних шкіл у Вінниці та Житомирі. Уже 30 грудня 1941 р. учні Вінницької музичної школи були залучені до проведення концерту, присвяченого 150-тій річниці смерті Моцарта. Надзвичайно активно розвивалася Житомирська музична школа (колишнє музичне училище ім. Косенка), при якій на початку 1943 р. функціонувало 5 відділів (фортепіано, вокальний, народних інструментів, смичковий, духовий), а кількість учнів сягла 105-ти осіб. Протягом 1942—1943 рр. вони систематично організовували звітні концерти та брали участь в інших мистецьких заходах міста. Лише до кінця 1942 р. музична школа провела 5 загальних концертів, 6 — закритих концертів (для німецької аудиторії) та 2 концерти — для хворих німецького лазарету. Генеральний комісар К. Клемм відзначав досягнення вчителів та учнів на концерті музичної школи в Житомирі.

Розвиток літератури

Літературно-поетичне життя

У деяких містах регіону, зокрема у Вінниці та Бердичеві, на початку нацистської окупації певного розвитку набуло літературно-поетичне життя, зокрема в редакціях місцевих окупаційних газет — «Вінницькі вісті» та «Нова доба». При культурно-мистецькому відділі редакції газети «Вінницькі вісті» було створено підвідділ поезії, консультантом якого став Валер'ян Тарноградський. Організація підвідділу відбулася за безпосередньої участі поета Ігоря Костецького (Мерзляков), який певний час був редактором газети «Вінницькі вісті» (за деякими відомостями, восени 1942 р. він був відправлений на примусові роботи до Райху). Згодом редактором часопису став Михайло Орест (Зеров). Поряд з І. Костецьким та В. -Тарноградським, підвідділ поезії об'єднував поетів П. Капустянського, Д. Тирсу, В. Діброву, М. Іллінського, І. Яшука (в іншому варіанті — І. Ішук), Я. Коваленка (очевидно, актор Житомирського міського театру). 27 грудня 1941 р. при культурно-мистецькому відділі редакції «Вінницьких вістей» відбулася нарада, присвячена питанням «нової української поезії». Авторські поетичні твори здебільшого друкували на сторінках газети «Вінницькі вісті».

Ігор Костецький

У редакції бердичівської газети «Нова доба» був створений літературний відділ на чолі з Т. Барабановим. Наприкінці 1941 р. «Нова доба» анонсувала початок видання літературно-художнього альманаху поезії та нарисів авторів Бердичівського району. Твори попередньо публікувалися і в газеті, у якій також була започаткована рубрика «Літературна сторінка для дітей». На початку 1942 р. редакційний колективом «Нової доби» було видано один випуск літературно-художнього альманаху «У вирі бур». Серед його авторів були працівники редакції В. Семенюк, Т. Барабанов, Я. Радзішевська. За словами технічного редактора альманаху Є. Ярмолюка, твори альманаху мали антирадянське спрямування. Націоналісти активно послуговувалися газетою «Нова доба» для публікації поезії та статей антирадянського й українського національного змісту. Водночас, за словами Т. Барабанова, твори мали маскувати від окупантів націоналістичну діяльність проти самих німців.

Періодичні видання

Епізодично поезія нечисленних місцевих авторів з'являлася в деяких інших періодичних виданнях, які здебільшого виходили ще за часів німецької військової адміністрації. На початку листопада 1941 р. відділ пропаганди Житомирського обласного управління, контрольований ОУН(М), розпочав реєстрацію письменників. На шпальтах офіційної газети «Голос Волині» від 2 та 9 листопада 1941 р. були презентовані літературні сторінки, де, окрім іншого, опубліковані поезії «Столиця» та «Село» Івана Ірлявського, «Нових і слів і діл...» О. Олеся, «Осінь» Я. Коваленка, оповідання «Брат» українського емігранта з Поділля Л. Мосендза. Певний вплив на літературне життя Житомира справляло перебування тут упродовж кінця липня — середини вересня 1941 р. О. Ольжича, який прибув на батьківщину як представник похідної групи ОУН(М). Однак відділ пропаганди Житомирського облуправління був ліквідований за згодою нацистського цивільного управління, а усі прояви національного життя почали придушуватися.

У козятинській газеті «Нове життя», де також час від часу друкували поетичні твори, зокрема у межах літературних сторінок, у березні 1942 р. були опубліковані дві літературознавчі статті «Реалізм і романтизм в українській літературі» відомого київського літературознавця та літературного критика професора Бориса Якубського.

Використані джерела

1. АУ СБУ ЖО, ф. 5, спр. 3936, арк. 39, 43 зв.
2. АУ СБУ ЖО, ф. 5, спр. 4007, арк. 32 зв.
3. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 29081, арк. 10—10 зв., 18—18 зв., 31 зв.

Українські митці — колабораціоністи?

У межах проведеного аналізу культурно-мистецького життя, зокрема театрального, на території генерального округу «Житомир» постає питання про колабораціонізм, у якому радянські пропаганда й історіографія почасти звинувачували українських митців. Не вдаючись до детального аналізу семантики цього терміна та співвіднесення з ним конкретних реалій театрального життя, як і соціокультурних процесів загалом, наведемо слушну думку В. Гайдабури: «Театр в Україні 1941—1944 років не належав до явищ колабораціонізму, не ніс зі сцени профашистські ідеї». Тим паче, що для значної частини представників творчих колективів, місцевих жителів, які свідомо (через державотворчі переконання або неприхильність до сталінського тоталітарного режиму) чи несвідомо залишилися проживати на окупованій нацистами території, робота в театрі або інших мистецьких інституціях стала можливістю для матеріального виживання та певною мірою для поширення національних переконань й антинімецької діяльності. Але в будь-якому випадку мистецьке життя на території генерального округу «Житомир», як і на території окупованої нацистами України загалом, є частиною національної культури, яка опинилася у вкрай несприятливих обставинах і вимушена була стати на службу новим окупантам. Водночас, як зауважує Л. Семенко, «розглядаючи українство в контексті його трагедії ХХ століття, маючи на увазі всі перипетії утисків 30-х років та пам'ятаючи про те значення, яке тоталітарні режими надавали "великій силі мистецтва", категоричні оцінки відносно тих, хто творив національну культуру і в умовах поневолення, навряд чи будуть доречними».

Так, важливим проявом культурного життя на території житомирсько-вінницького регіону став театр та музично-вокальне мистецтво. Театр, зокрема, сприймався не лише як головна форма дозвілля представників окупаційної адміністрації, а й як можливість поширення націоналістичних ідей та легального прикриття для учасників антинімецького руху Опору.

4. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 29579, в 2 т., т. 1, арк. 231—232.
5. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 9236, арк. 72 зв.
6. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 9882, арк. 10 зв.—11.

7. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1941. — 10 вересня, 12 вересня, 14 вересня, 19 жовтня, 26 жовтня, 6 листопада 16 листопада 23 листопада, 18 грудня, 25 грудня.
8. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 18 січня, 22 січня, 5 лютого, 11 лютого, 15 лютого, 1 березня, 5 березня, 11 червня, 5 липня, 22 липня
9. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 11 березня, 8 квітня, 17 жовтня.
10. Вінниця: історичний нарис / Гол. ред. А. М. Подолинний. — Вінниця: Книга-Вега, 2007. — 304 с
11. Волинь (Рівне). — 1941. — 14 грудня.
12. *Гайдабура В.* Театр між Гітлером і Сталіним: Україна. 1941—1944. Доли митців / В. Гайдабура. — Київ: Факт, 2004. — 320 с
13. Гайдамака (Олевськ). — 1941. — 21 вересня, 9 листопада.
14. Гайсинська газета (Гайсин). — 1943. — II липня.
15. *Гальчак С.* Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / С Гальчак. — 2-ге вид., доп. — Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015.
16. Голос Волині (Житомир). — 1941. — 12 жовтня, 19 жовтня, 26 жовтня, 2 листопада, 6 листопада, 9 листопада 17 грудня, 24 грудня, 27 грудня.
17. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 21 лютого, 25 лютого, 25 березня, 15 квітня, 9 травня 20 травня, 13 червня, 1 липня, 4 липня, 1 серпня.
18. Голос Волині (Житомир). — 1943. — 5 січня, 8 травня, 13 травня, 9 липня, 24 липня, 21 серпня, 28 серпня, 9 вересня, 14 вересня, 16 вересня, 18 вересня, 14 жовтня.
19. Голос Волині. Спеціальний випуск (Житомир). — 1941. — 4 листопада.
20. Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26255, арк. 19—20, 22, 24.
21. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1152, оп. 1, спр. 11, арк. 17 зв. — 18 зв.
22. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1152, оп. 1, спр. 9, арк. 193.
23. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 51, арк. 525—529.
24. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22994, арк. 18 зв., 93.
25. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22996, арк. 41, 61, 65, 71 зв.
26. За вільну Україну (Плисків). — 1942. — 22 лютого.
27. Звягельське слово (Звягель). — 1943. — 28 серпня.
28. *Зінько Ю. А.* Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації / Ю. А. Зінько, П. С. Григорчук // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2004. — Вип. 26. — С 229—236.
29. Коростишівські вісті (Коростишів). — 1942. — 8 серпня, 29 серпня.
30. Краківські вісті (Краків). — 1941. — 26 жовтня.
31. Наші дні (Львів). — 1942. — квітень.
32. Нова доба (Бердичів). — 1941. — 16 листопада, 30 листопада, 25 грудня.
33. Нова доба (Бердичів). — 1942. — 8 лютого, 10 лютого, 17 лютого, 4 березня, 14 березня, 13 травня, 29 липня, 12 грудня.
34. Нове життя (Козятин). — 1942. — 14 березня, 18 березня, 23 травня.
35. Овручські вісті (Овруч). — 1943. — 14 серпня.
36. Олевські вісті (Олевськ). — 1942. — 31 травня.
37. *Опанасюк О. Є.* Січ Тараса Бульби в Олевську. В спогадах, документах, свідченнях; Війна і фата: Повісті / О. Є. Опанасюк. — Житомир: Пасічник М. П., 2008. — 436 с
38. Перемога (Житомир). — 1941. — 9 жовтня.
39. Ружинський вісник (Ружин). — 1943. — 9 травня.
40. *Селешко М.* Вінниця: спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938 / М. Селешко. — Нью-Йорк—Торонто—Лондон—Сідней: Фундація ім. О. Ольжича, 1991. — 211 с
41. *Семенко Л. І.* Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941—1944 років / Л. І. Семенко // Подільська старовина: наук. зб. — Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. — Вип. IV. — С 341—349.
42. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 17 Редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. — Київ: Наукова думка, 2010. — 734 с
43. Хмільницькі вісті (Хмільник). — 1943. — 14 вересня. ;. •'.....
44. ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 2, спр. 50, арк. 52.
45. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, арк. 4.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 171, арк. 16.
47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 18, арк. 9—10.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 60, арк. 29.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 62, арк. 16, 28—31.

*Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ, доктор історичних наук, доцент
Житомирського державного університету імені Івана Франка*